CULEMBORGSE "VOET"-NOTEN

8

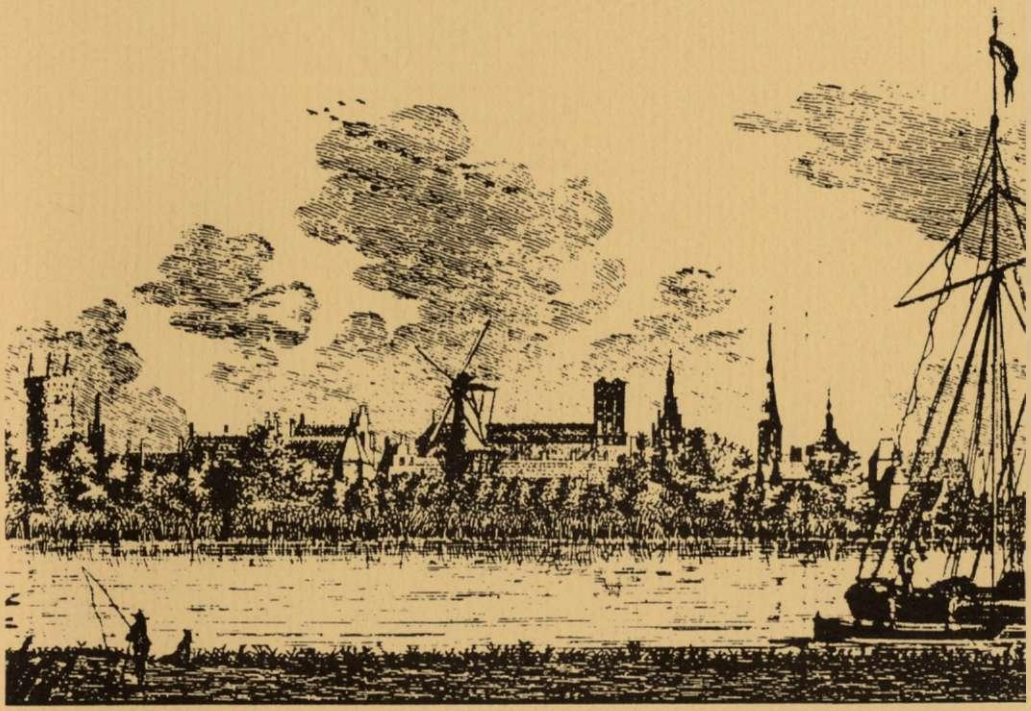

Historisch halfjaarbericht

OUDHEIDKUNDIG GENOOTSCHAP
"A.W.K. VOET VAN OUDHEUSDEN"

JACOBS REPRO
CULEMBORG

- Handelsdrukwerk
- Familiedrukwerk
- Reklamedrukwerk
- Verenigingsdrukwerk
- Sneldruk

PRIJSSESTRAAT 100 - 4101 CS CULEMBORG
TEL. 03450-19927

8

Culemborgse "Voet"-noten, historisch halfjaarbericht nr. 8, juni 1993

Historisch Genootschap
A.W.K. Voet van Oudheusden
Opgericht 14 oktober 1937
Bank: Ver. Spaarbank
rek.nr. 949.858.382
Giro: rek.nr. 50.23.582

Bestuur:

O.J. de Jong, voorzitter
Grote Kerkstraat 11a, Culemborg
tel. 20251

Mevr. R. Oreel, secretaresse
Eemweg 24, Culemborg
tel. 18971

P. Krommenhoek, penningmeester
Wilgeboom 2, Culemborg
tel. 18276

B. Blommers, redaktie "Voet"-noten
Otto van Reesweg 36, Culemborg
tel. 30230

C. Heij, redaktie "Voet"-noten
Zandstraat 23, Culemborg
tel. 14205

Mevr. M. Budde, bestuurslid
Thijsselaan 123, Culemborg
tel. 20515

Mevr. A. Waterman, bestuurslid
Ganzebloem 14, Culemborg
tel. 21421

Het genootschap Voet van Oudheusden organiseert elk jaar een viertal lezingen en een excursie.
De jaarlijkse contributie bedraagt 15 gulden.

INHOUD

Een Culemborgse glasscherf met geschiedenis 2

Met Voet naar Waldeck 9

Holländer auf Spuren der Historie 14

Voet kwam in 1991 en 1992 onder stoom 16

Drie lezingen in een notedop 21

Kerkelijk Culemborg in getallen 31

Advertenties uit de Culemborgsche Courant van 1942 34

De raadplaat geraden (?) 40

Copyright: redaktie "Culemborgse Voet-noten".
Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder vooraf verkregen toestemming van de redaktie.

EEN CULEMBORGSE GLASSCHERF MET GESCHIEDENIS

PETER W. SCHIPPER

VONDST EN VINDPLAATS

Enige jaren geleden werden tijdens het uitgraven van de tuin van het huis dat nu bekend staat als het "Huys mitter Hofstadt", op de hoek van de Everwijnstraat en het Hof, enige interessante glasscherven gevonden. Aan elkaar gelijmd, vormen zij driekwart van een drinkglas. De eigenaar, de heer A.G.M. Lempers, heeft het fragment in bruikleen afgestaan aan het museum Elisabeth Weeshuis.
De vindplaats behoorde eens tot het complex van het klooster van de zusters Tertiarissen "Mariencroon", dat voor het eerst in 1425 wordt vermeld. Na de Reformatie bleven de zusters er wonen en toen de laatste in 1634 gestorven was, maakte men het complex in 1642 tot verblijf voor Christina van Erbach, de schoonmoeder van graaf Philips Theodoor van Waldeck. Na vernielingen aan het kasteel van Culemborg door de Fransen in 1672-1674 liet graaf Georg Friedrich van Waldeck het complex uitgebreid verbouwen tot de nieuwe residentie van de graven van Culemborg.

BESCHRIJVING VAN GLAS EN WAPENSCHILD

Het 9,5 cm hoge en aan de mond 8,5 cm brede trechtervormige drinkglas is aan de voor- en achterzijde versierd. Het meest in het oog springt een gekroond wapenschild tussen twee lauwertakken dat aan de voorzijde is afgebeeld. Verder is het jaartal 1694 leesbaar. Op de achterzijde vinden we dezelfde lauwertakken met hertogskroon. Tussen deze takken hebben initialen gestaan, maar helaas zijn juist hier de meeste glasdelen verdwenen.
Het op het glas aangebrachte wapen is dat van Sophia Henriëtte van Waldeck, Pyrmont en Culemborg (1662-1702), dochter van de legendarische Georg Friedrich, vorst van Waldeck, graaf van Pyrmont, Culemborg etc. (1620-1692). Zij huwde in 1680 met Ernst, hertog van Saksen-Hildburghausen (1655-1715). Vandaar de hertogskroon boven het wapen.
Het wapen is eenmaal (horizontaal) doorsneden en driemaal (verticaal) gedeeld. De vier (heraldisch, dus vanuit de schilddrager gezien) rechter kwartieren zijn ontleend aan het hertogelijke wapen van Saksen-Hildburghausen, de linker vier aan dat van Waldeck-Culemborg.

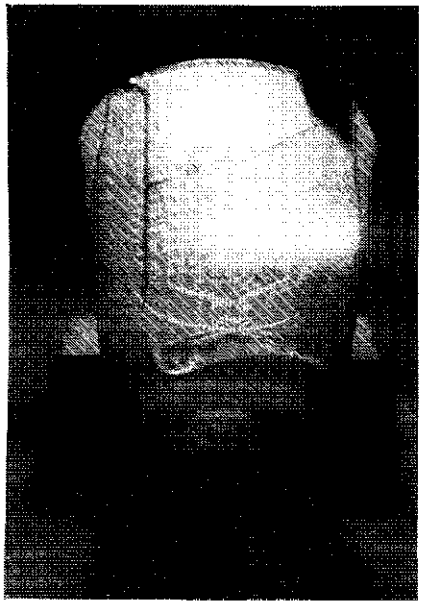

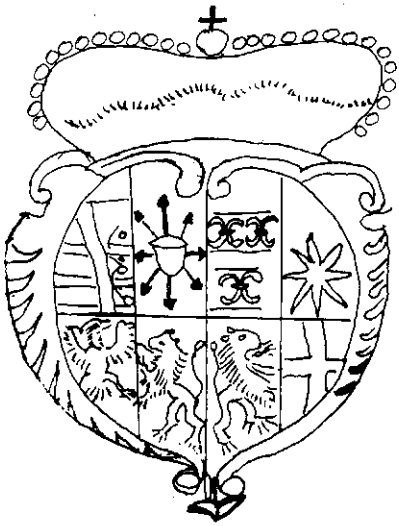

Het glas, in Museum Elisabeth Weeshuis. Foto: Karin v.d. Kar.
Daarnaast een tekening van het afgebeelde vrouwenwapen van Sophia Henriëtte van Waldeck.

DE CULEMBORGS-WALDECKSE KWARTIEREN

We zullen de verschillende kwartieren nu eens in detail bekijken. Beginnen we met die uit het Culemborgs-Waldeckse wapen, dan leveren die ons de minste problemen op. We herkennen nl. de wapens van:

* **Culemborg:** op goud drie rode zuilen

* **Waldeck:** op goud een zwarte achtpuntige ster

Waldeck is het graafschap op zo'n 350 kilometer afstand van Culemborg, waarvan Korbach, Arolsen, Waldeck en Bad Wildungen de belangrijkste plaatsen zijn. In 1607 had hier een belangrijke landdeling plaatsgevonden: graaf Christiaan I behield het Wildunger gedeelte in het zuiden en oosten, zijn broer Wolraad IV kreeg in het westen en noorden het Eisenberger deel (genaamd naar de burcht op de Eisenberg). Toen de Culemborgse graaf

Floris II van Pallandt in 1639 kinderloos stierf, was gravin Anna van Waldeck, gehuwd met Wolraad IV, de laatste erfgenaam. Zij was weliswaar onterfd, maar haar zoon Philips Theodoor mocht in 1639 graaf van Culemborg worden.

* **Gleichen:** op blauw een zilveren, rood getongde en goud gekroonde leeuw

Uit de boedel van de vanouds zeer in aanzien staande graven van Gleichen verwierven de graven uit het huis Waldeck-Eisenberg midden in de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) twee belangrijke gebieden, nl.:
* het graafschap Pyrmont, dat in 1625 aan hen kwam, en
* de heerlijkheid Tonna aan de Unstrut, noordelijk van Erfurt, in 1640. In 1677 verkochten de Waldecks deze heerlijkheid aan de hertog van Saksen-Gotha.

* **Wittem:** op blauw een zilveren gevouwen kruis

Het plaatsje Wittem ligt in Zuid-Limburg. Het kasteel domineerde hier vanouds. Karel V verbleef er als gast, op weg naar Aken voor zijn kroning. Hij verhief Wittem in 1520 tot een vrije heerlijkheid.
Diederik van Pallandt, drost van Valkenburg, verwierf de heerlijkheid in 1466. Het bezit ervan ging na de dood van graaf Floris II mee over op de graven van Waldeck-Pyrmont. Georg Friedrichs dochter Albertine Elisabeth (1664-1727), getrouwd met Philips Lodewijk van Erbach, erfde. Reeds in 1713 echter werd Wittem voor schulden in beslag genomen. In 1722 kwam de heerlijkheid aan rijksgraaf Ferdinand Adolf van Plettenberg.

DE SAKSICHE KWARTIEREN

Moeilijker ligt het bepalen van de kwartieren van Sophia Henriëtte's gemaal Ernst van Saksen-Hildburghausen. Deze Ernst was een zoon van Ernst I de Vrome, hertog van Saksen-Gotha (1601-1675), en Elisabeth Sophia van Saksen-Altenburg[1].

Het huis Saksen splitste zich in 1485 in de Ernestijnse (Keursaksen) en de Albertinische tak. Het keurvorstendom kwam in 1547 aan de Albertinische

[1] A.J.G. Hoogendoorn, "De afstamming van Koningin Beatrix van de graven van Culemborg", p. 201, in: De drie steden 11 (1990).

tak. De Ernestijnse tak, die toen nog slechts Thüringen behield, splitste zich nadien in een aantal vorstendommetjes.
Allereerst waren dit Saksen-Weimar, Saksen-Altenburg en Saksen-Gotha. Van deze kwam het in 1602 gevormde hertogdom Saksen-Altenburg in 1672 aan Ernst de Vrome. Verdere splitsing bleef echter niet uit. Ernsts oudste zoon zette na zijn dood in 1675 de hoofdtak Saksen-Gotha voort, maar elk der zes jongere zonen vormde in 1680 een eigen tak, te weten Saksen-Coburg, Saksen-Meiningen, Saksen-Römhild, Saksen-Eisenberg, Saksen-Hildburghausen en Saksen-Saalfeld[2].

Een ledige pretentie.
Gaan we nu even terug naar wapen op het glas, dan herkennen we vrij eenvoudig de wapens van:

[2] Voor een uitgebreide stamboom en een beknopte geschiedenis van het hertogdom Saksen, raadplege men de Grote Nederlandse Larousse Encyclopedie, onder 'Saksen' en 'Saksen-Anhalt'.

* **het hertogdom Saksen:** gedwarsbalkt van tien stukken, sabel (zwart) en goud, over alles heen een schuinrechts geplaatste groene (sinopel) ruitkrans.

* **het hertogdom Kleef:** op rood een gouden leliehaspel, bedekt met een zilveren hartschildje.

Toen in 1609 de hertog Johan Willem van Gulik en Kleef kinderloos overleed, ontspon zich een opvolgingsstrijd, die bekend staat als de "Gulik-Kleefse kwestie". Brandenburg en Palts-Neuburg waren de belangrijkste pretendenten. Ook de keurvorst van Saksen maakte aanspraak. Deze Christiaan II werd weliswaar in 1610 door de keizer met de betwiste landen beleend, maar kon die belening niet doorzetten. Bij het verdrag van Xanten (1614) kwam het bestuur van Gulik en Berg aan de Paltsgraaf, en dat over Kleef, Mark, Ravensberg en Ravenstein aan Brandenburg.

Het wapenschild van Ernst Friedrich, hertog van Saksen-Hildburghausen en graaf van Culemborg, dat we afgebeeld vinden bij Voet, wijst ons op de 'claim' die blijkbaar ook zijn tak in deze kwestie had. Behalve de titel "Hertoch van Saxen" voert hij immers ook de ledige titel van hertog van Gulik, Kleve en Berg [3].

NOG DRIE VRAGEN

Vraagtekens laten de twee resterende kwartieren. In beide gevallen is het moeilijk aan te geven om welk wapen het gaat. Op het glas ontbreken de kleuren die eenduidige identificatie mogelijk maken. Op de wapens staan dan:

* **een adelaar**

In het wapen van de Saksers komt twee maal een adelaar voor, in beide gevallen betreft het dan een rood getongde gouden adelaar.
Is deze afgebeeld op blauw dan gaat het om het paltsgraafschap Saksen, is de achtergrond zwart dan betreft het het paltsgraafschap Thüringen.

---

[3] Uitvouwbare kaart met "Wapenschilden der Heeren van Bosichem en der Heeren en graven van Culemborg,...".

De markgraven van Meissen, uit het huis Wettin, die in 1422 in Keursaksen opvolgden en sindsdien het Saksische Huis vormden, voerden al sedert 1347 de titel paltsgraven van Saksen.

*** een leeuw**

Evenals in het bovenstaande geval, is het moeilijk vast te stellen met welk wapen we hier te doen hebben. De naar (heraldisch) rechts gewende leeuw komt voor in de wapens van zowel het hertogdom Gulik, het hertogdom Berg als de heerlijkheid Pleissen.

Met het oog op de door Ernst Friedrich gevoerde titel van hertog van Gulik, Kleve en Berg, ligt de waarschijnlijkheid van het wapen van een van beide hertogdommen, waarvan dat van Gulik het belangrijkste was, het meest voor de hand.

Inzake het vermelde jaartal 1694 blijft het eveneens giswerk. In dat jaar overleed Elisabeth Charlotte van Nassau, gemalin van Georg Friedrich en dus moeder van Sophia Henriette. Werd het glas wellicht ter gelegenheid daarvan gemaakt? Misschien worden er nog eens wat scherven van met name de achterzijde van het glas gevonden, die daarover opheldering kunnen verschaffen.

Geraadpleegde bronnen/literatuur:

* A.W.K. Voet van Oudheusden, Historische Beschryvinge van Culemborg. Utrecht, 1753

* K. Göbels, Wappen von Frechen. Ein Beitrag zur Rheinischen Heraldik und Genealogie. Frechen, 1966.

* B. Martin en R. Wetekam, Waldeckische Landeskunde. Arolsen, 1971.

* A.J.G. Hoogendoorn, 'De afstamming van koningin Beatrix van de graven van Culemborg', in: De drie steden 11 (1990), pp. 198-204

* Correspondentie met mr. P.J.W. Beltjes, die ik hierbij gaarne wil danken voor de door hem verstrekte informatie.

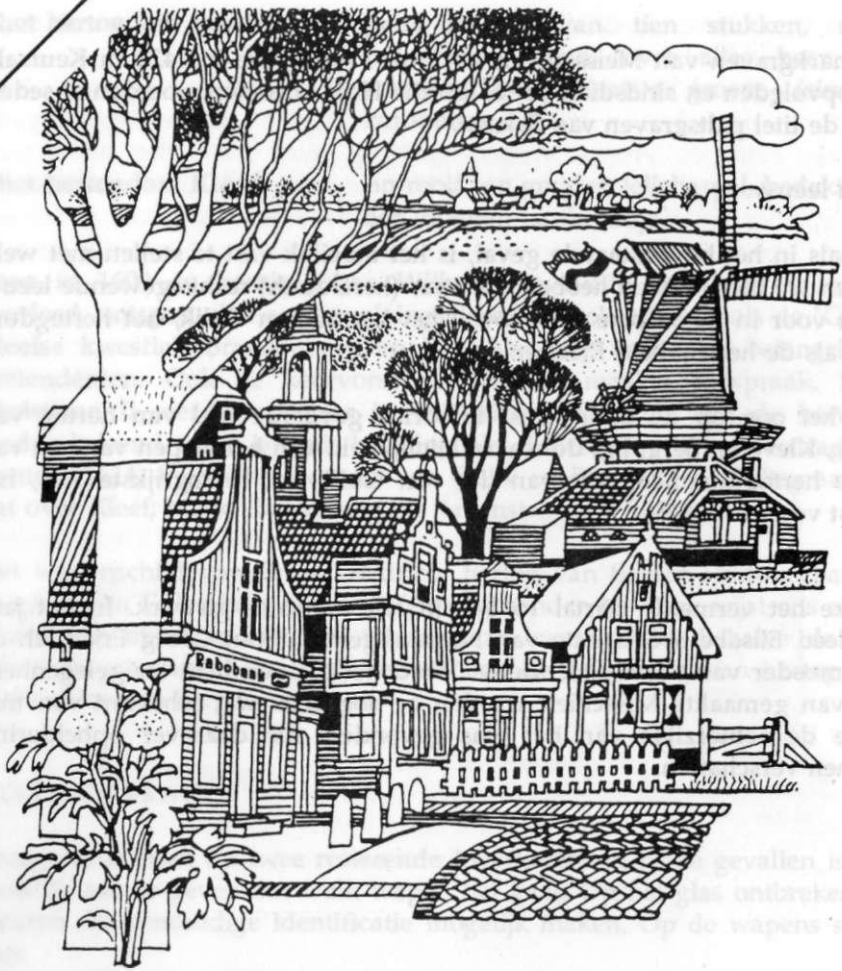

Hier en in de andere duizend
dorpen en steden van ons land
zijn in het verleden de
coöperaties ontstaan die we
nu kortweg de Rabobank noemen.
Daarom is de Rabobank van
oudsher overal diep geworteld.

Rabobank
staat dicht bij u

BOERENSTRAAT 1
CHOPINPLEIN 27

MET VOET NAAR WALDECK

OTTO J. DE JONG

Dat uitstel geen afstel betekent, toonden de leden van Voet door een bezoek dat de Waldeckischer Geschichtsverein in 1989 aan Culemborg had gebracht, in oktober j.l. te gaan beantwoorden. De lange voorbereiding had tot gevolg dat de deelnemers aan de tocht grondig waren geïnformeerd: het bestuurslid Bert Blommers had in krantenartikelen en via een lezing veel informatie verstrekt, en met steun van enkele anderen de organisatie ter hand genomen.

EEN LIED UIT WALDECK

Vroeg op vrijdag 23 oktober vertrok de bijna volle bus uit Culemborg, nam in Tiel de streekarchivarissen - met partners - op, en zette daarna vlot koers naar de grens. In het Ruhrgebied viel de drukte mee, één koffiestop vroeg weinig tijd (zelfverzorging!), en zo werd tegen de middag de afslag van autobaan 44 bij Diemelstadt bereikt, een afslag die al in het Waldeckse land ligt.

De lunch was afgesproken in het middeleeuwse Mengeringhausen, vlak bij de residentie Arolsen. Wat rondwandelend na de lunch ontdekten enkele deelnemers in het stadje het geboortehuis van de predikant-dichter-componist Philipp Nicolai. Zijn kerkliederen 'Wachet auf, ruft uns die Stimme' en "Wie schön leuchtet der Morgenstern' zijn wereldberoemd geworden, zeker in de bewerkingen van Bach en van Händel.
Maar hier, in zijn geboorteplaats, realiseerden we ons Nicolai's band met Waldeck. Hij is dominee geweest in Wildungen en tegelijk gouverneur van het jonge graafje Wilhelm. Die stierf in 1598 als student, en voor de geschiedenis lijkt het alleen van belang dat Waldeck daarna vererfde op de familie die later ook over Culemborg heeft geregeerd. Toen Nicolai hoorde van het overlijden van zijn oud-leerling, dichtte hij zijn 'Wie schön leuchtet...', met aan het begin van elk couplet een letter van de naam 'Wilhelm Ernst Graf Und Herr Zu Waldeck': een kerklied met een echt-Waldeckse achtergrond dus!

STIPT OP TIJD

Achttien kilometer verder ligt Korbach, eens de residentie en nu een industriecentrum. Daar kwamen de bezoekers vooral voor de Nikolai-kirche, waar drie Culemborgse graven liggen begraven: Philips Theodoor (1645), Hendrik Wolraad (1664) en Georg Friedrich (1692). Zichtbaar is alleen het grote monument voor laatstgenoemde in het koor van de kerk. Daar werd namens de Evangelisch Lutherse gemeente van Culemborg een bloemenhulde gebracht: Philips Theodoor beriep immers de eerste predikant (1640) en Georg Friedrich wees haar de Gasthuiskapel toe (1677).

Een attentie voor onze gids in Korbach, archivaris W. Hellwig

Stadsarchivaris Hellwig loodste de Culemborgers snel en humoristisch door de oude stadskern, langs de kasteelresten, door de andere, rijkere kerk, en in het museum dat volop in opbouw is en zeer veel belooft over een jaar of wat. Na sterking van de inwendige mens ging de tocht verder naar Bad Wildungen. In het donker, maar stipt op de afgesproken tijd werd die stad bereikt, waar de gastgezinnen ijlings kwamen aanzetten om de Culemborgers af te halen.

EEN 'GRÄFIN CUYLENBURG'

Wat Bad Wildungen betekent, bleek zaterdagmorgen: een welvarend Kurort met uitgebreide medische, soms zeer gespecialiseerde voorzieningen. En dat allemaal door het heilzame water... De historicus Kessler gaf al wandelend exacte informatie over het middeleeuwse stadje en de latere, 19de eeuwse opbloei. Maar voor het bezoek vormde de grootste verrassing

dat hier een 'Gräfin Cuylenburg' heeft gewoond, namelijk de weduwe van Hendrik Wolraad, Juliane Elisabeth, in wat nu (weer) heet het 'Stadtschlösschen Cuylenburg'. Ook zij ontdekte de geneeskracht van de bronnen hier - geen wonder na haar ervaringen in Culemborg. En vanzelf kwamen de gesprekken op het verdere verloop: als nu eens niet Georg Friedrich in 1664 de erfenis van zijn neef aan zich had getrokken, maar er een testament op de langstlevende had gegolden..., dan zou Culemborg tot 1707 onder deze gravin Juliane hebben gestaan. Maar geen misverstanden: zij was kinderloos, en dan zou Culemborg vererfd zijn op de dochter van haar schoonzus Amalie Katharina. En dàt nichtje, een echte kleindochter van Philips Theodoor, trouwde in 1704 met Ernst Friedrich van Saksen-Hildburghausen die zelf opa tegen Georg Friedrich moest zeggen - van inteelt gesproken! - en die in 1714 het deerlijk verarmde Culemborg van een andere tante erfde. En dan was de geschiedenis toch verder verlopen zoals ze verlopen is. Maar hoe dat ook zij, in Bad Wildungen heeft de naam Culemborg een goede klank, mede door het weeshuis dat gravin Juliane er stichtte en uiteraard door haar propaganda voor de bronnen. Stadsburgemeester Dr. Lückhoff (we troffen zijn naam ook bij de Lutherse synode van Hessen) liet 's avonds niet na, dit lovend te memoreren.

KENNISMAKING

Zaterdagavond in Bad Wildungen: chauffeur Marcel Bouman. spreker Wim Veerman, reisleider Bert Blommers en hun dames.

Maar vóór die ontvangst in Bad Wildungen hadden de Culemborgers nog heel wat verwerkt: een bezoek aan het echte stadje Waldeck en het middeleeuwse slot hoog boven de Edersee (stuwmeer), en aan de dorpskerk van Netze waar eerdere leden van de Waldeckse gravenfamilie zijn begraven onder volop gebeeldhouwde maar ook zeer teksten-rijke grafzerken. Onderweg kregen ze een mooie indruk van het golvende land in herfstkleuren onder een straffe wind - medeleden hadden trouwens al sneeuwbuien in het Sauerland ondergaan op die 24ste oktober.
Bij de al genoemde ontvangst 's avonds, konden echt-Culemborgse kazen worden overhandigd, en een in het Duits geschreven boek over het Nederlandse Lutheranisme door de auteur zelf, Dr. Visser uit Utrecht, consulent van de Culemborgse gemeente. En die ontvangst gaf ook gelegenheid tot nadere kennismaking met andere leden van de Geschichtsverein.

VORSTELIJKE ONTVANGST

Uiteraard was de volgende dag het afscheid uitvoerig en hartelijk. De route liep nu richting Frankenberg, maar de herfstmist beperkte de gesprekken tot wat men beleefd had. Vlak voor Frankenberg ging het noordwaarts, maar ook de Eisenberg, bij Korbach, bleef in de mist, zodat begrijpelijk werd waarom gravin Juliane daarvandaan naar Wildungen was verhuisd. Via Mengeringhausen kwam het gezelschap te Arolsen. Het vorstelijk paleis is door een neef van Georg Friedrich in 1712 gebouwd (met Culemborgs geld?), maar wordt jaarlijks door veel Nederlanders bezocht omdat Koningin Emma er in 1885 werd geboren. Vorst Wittekind, haar achterneef, had voor de Culemborgers tijd vrijgemaakt, sprak hen hartelijk toe en kreeg uiteraard ook enkele Culem-

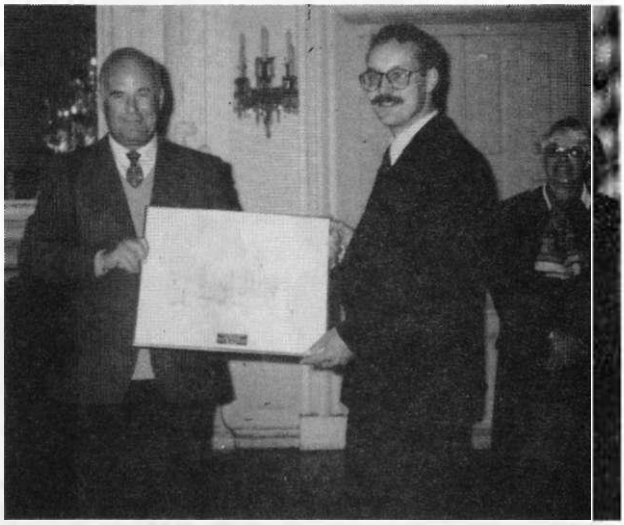

Een "Kraaijpoel" als tastbare herinnering voor Waldecks vorst Wittekind.

borgse geschenken (geen kaas!) aangeboden. De rondleiding in het paleis was zeer attent in het Nederlands. 's Middags werden nog de kerk en het stadsmuseum bezocht. Ook daar was de uitleg deskundig en duidelijk.

WEER BANDEN SMEDEN

Cees Hey diep verzonken in het kado gekregen boekje over de "Gräfin Cuylenburg".

Vol met indrukken maar ook zeer tevreden zocht het gezelschap de bus weer op, leerde het nu weer de Waldeckse regen kennen en de files in het Ruhrgebied, en bereikte het, weinig later dan was afgesproken, het kasteel Anholt. Daar was aan de avondmaaltijd gelegenheid om de organisator te bedanken voor al het verzette werk, en de deelnemers voor hun enthou-siaste inzet. Wat een dynastiek toeval bijeenbracht - de erfenis van Floris II naar de Waldeckse familie - geeft thans de mogelijkheid om cultureel banden te leggen die begrip in het menselijke kunnen bevorderen. Culemborg heeft al lang weer contact met Hoogstraten. Maar de Waldeckse ster staat toch ook niet voor niets op de stadskaart van Blaeu, op de zwaarste klokken van Hemony, op de hoge bank in de Barbarakerk en op het avondmaalsgerei van de Luthersen? Voet sjouwt materiaal aan - maar het is aan de Culemborgse gemeenschap om daar wat van te maken.

Artikel van Michael Gross, in: Wildunger Landes Zeitung, 11 nov. '92.

Auf den Spuren gemeinsamer Vergangenheit: Geschichtsfreunde aus Waldeck und Holland. **(Foto: mg)**

Gäste aus Culemborg beim Waldeckischen Geschichtsverein

Holländer auf Spuren der Historie

BAD WILDUNGEN (mg). 1692 verlor Waldeck mit dem Tod des Fürsten Georg Friedrich die niederländische Grafschaft Culemborg. 300 Jahre später bereiste eine 46köpfige Gruppe aus dem ehemaligen Waldecker Landesteil das einstige „Mutterland" und legte am Grabmal des von ihnen Georg Frederik genannten Fürsten in der Korbacher Nikolaikirche ein Blumengebinde nieder. Eingeladen hatte der Waldeckische Geschichtsverein, untergebracht waren die meisten der Niederländer bei Wildunger Gastfamilien.

Bereits seit 1989 werden die Beziehungen zwischen Waldeck und Culemborg wieder aufgefrischt. Culemborg ist eine niederländische Kleinstadt am Lek, einem Mündungsarm des Rheins, südlich von Utrecht gelegen. 1639 fiel die Grafschaft Culemborg durch Erbschaft an Waldeck.

Bedeutung erlangte die nur 63jährige gemeinsame Zeit für Culemborg durch die Gründung einer evangelisch-lutherischen Gemeinde, die noch heute besteht. So waren die meisten der niederländischen Gäste entweder Mitglieder der „Historisch Genootschap" – dem Gegenstück zum Waldeckischen Geschichtsverein – oder der lutherischen Gemeinde Culemborg.

In Bad Wildungen wird die Erinnerung an Culemborg durch Juliane Elisabeth, die „Gräfin Cuylenburg", wachgehalten. Sie war die Witwe des Waldecker und Culemborger Grafen Heinrich Wolrad und ließ sich samt ihrem Hofstaat 1679 im damaligen Niederwildungen nieder. Mitten in der Stadt errichtete sie das „Stadtschlößchen Cuylenburg" (Drogerie Ahrend).

1684 ließ sich die Gräfin Cuylenburg eine eigene Wasserleitung von einer Quelle am Südostabhang des Homberges bis zu ihrem Stadtpalais bauen. Die Quelle trägt noch heute den Namen „Gräfinbörnchen". Bleibende Verdienste erwarb sie sich durch den Bau des Waisenhauses. 1699 zog die Gräfin auf ihr Landgut in Reinhardshausen, heute Café „Schwanenteich", wo sie 1707 starb. In Reinhardshausen erinnert noch der Name „Ziergartenstraße" an den in ihrem Auftrag angelegten Ziergarten.

So war neben Korbach, Arolsen und Waldeck der Schwerpunkt des niederländischen Besuches Bad Wildungen. Hier führte Gerhard Kessler die Gäste durch die Altstadt und erläuterte an historischer Stelle – im Park des Cuylenburger Stadtschlößchen – die Beziehung zwischen den beiden Städten.

Höhepunkt war ein deutsch-niederländischer Abend im „Brauhaus", auf dem Bürgermeister Dr. Lückhoff die Niederländer begrüßte.

Die Waldeckisch-Culemborger Beziehungen stellte Archivar Wim Veermann in seiner Rede dar. Schmunzelnd erntete er für die Bemerkung, daß Culemborg auf eine Rückzahlung der aus der gemeinsamen Vergangenheit noch ausstehende 64 250 Gulden Schulden Waldecks großzügig verzichtete.

VOET KWAM IN 1991 EN 1992 ONDER STOOM

BERT BLOMMERS

Voor het historisch genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden brachten de jaren 1991 en 1992 een vernieuwing in bestuur en activiteit. Een nieuwe voorzitter, prof. dr. O.J. de Jong, trad aan en ook het afscheid van mw. Dresselhuys-Schoutendorp betekende het einde van een tijdperk. In 1991 en 1992 kwamen er wederom 'Voet-noten' uit en groeide het ledental. Een najaarswandeling, een zomerse busexcursie en zelfs een driedaagse reis maakten de rol van activiteiten vol. Voet kwam in 1992 onder stoom.

LEZINGEN

In 1991 volgde het programma nog nagenoeg het oude patroon van vier lezingen en een excursie in de regio.

Op dinsdag 5 februari hield archeologe Jacqueline Hoevenberg een lezing over de opgravingen naar het kasteel van Culemborg, die verrassende inzichten over de hoofdburcht opleverde. Na de jaarvergadering op 27 maart, vertelde de heer J.J. Nout over de geschiedenis van de dorpen Beusichem en Zoelmond. Op 17 oktober hield mw. F. Schijven-Wouw uit Tiel onder de titel 'Van kwikzilver tot kwakzalver' een boeiende en matig bezochte lezing. De tweede najaarslezing tenslotte werd op 7 november verzorgd door de heer R. Dell'Aira, die de geschiedenis van kasteel Waardenburg van 1285 tot heden belichtte. De opkomst voor deze lezing was bijzonder groot.

De eerste lezing in 1992 werd op 18 februari verzorgd door mw. M. Witteveen-Jansen. Zij sprak niet over 'Maarten van Rossum, een Gelders veldheer', maar nam de leden met tal van dia's mee op een bouw-historische tocht door het geschiedenis van Zaltbommel.
Onze voorzitter prof. dr. Otto J. de Jong baseerde zich voor zijn lezing 'Met dokter Hocke naar en in Culemborg', gehouden na de jaarvergadering op 31 maart, op twee lezingen die dokter Jacob Hocke Hoogenboom (1861-1952), in 1943 voor Voet en in 1951 voor collegae-medici uitsprak. Met beide lezingen als bron gaf hij de leden een beeld van de kennis van een arts rond de eeuwwisseling, en van de medische praktijk in een kleine stad als Culemborg vóór de Tweede Wereldoorlog.

De lezingencyclus werd in 1992 afgerond met een tweetal lezingen in het najaar. Ons bestuurslid drs. A.J. Blommers verzorgde op dinsdag 15 september in de Burgerzaal van het stadhuis een lezing met dia's, getiteld 'Culemborg-Waldeck. Een oude relatie opnieuw verkend'. Na eerst de Waldeckse graven Philips Theodoor, Hendrik Wolraad en Georg Frederik, die van 1639 tot 1692 over Culemborg regeerden, in perspectief geplaatst te hebben, voerde hij de leden langs de Waldeckse steden Korbach, Arolsen, Waldeck en Bad Wildungen.
De laatste lezing vond plaats op 17 november. De heer K. Booden uit Geldermalsen vertelde over het ontstaan en de ontwikkeling van het schrift.

EXCURSIES

Voet organiseerde in beide jaren een drietal excursies. Op zaterdag 16 november 1991 gingen de leden nog met eigen vervoer op pad naar de kerk van Kerkwijk en de pas gerestaureerde twaalfde eeuwse romaanse kerk van Tuil. Architect W.A. Mazzola leidde de leden rond. Door de dichte mist kon niet iedereen de rit aanvaarden.
Voor 1992 werd daarom besloten tot een *zomer*excursie, dit maal van een hele dag en met een bus. Op deze 'excursie in eigen streek' leerden de leden, van onze deskundige gids, de heer H. Harten, veel over het onstaan van het landschap en de geschiedenis van de streek, met zijn kerken, kastelen en kloosters

Op zaterdag 2 oktober werd voor het eerst in de herfst een stadswandeling gemaakt. In de regen helaas. Voor zo'n 42 leden werd het evenwel een boeiende rondleiding, doordat de heren De Jong en Krommenhoek in twee uur tijd hun kennis over dit stadsdeel met veel wetenswaardigheden konden verrijken.

Een unieke tocht was ook de driedaagse busreis naar Waldeck. Een gezelschap van 46 personen bracht van 23 t/m 25 oktober een tegenbezoek voor het bezoek dat de Waldeckische Geschichtsverein in juli 1989 aan Culemborg had gebracht. Dat paste nu des te beter omdat 1992 het 300-ste sterfjaar van graaf Georg Friedrich van Waldeck, Pyrmont en Culemborg was.
Niet alleen kregen de deelnemers vele historische plekjes te zien, bovenal werden tijdens de reis waardevolle persoonlijke contacten gelegd, ook omdat de meeste deelnemers in Bad Wildungen bij particulieren thuis logeerden. De heer Veerman hield op de ons door de zustervereniging in

Bad Wildungen aangeboden avond een boeiende lezing over Georg Friedrich, waarin hij de mens achter de daden en documenten probeerde te schetsen.
Een tweede hoogtepunt bracht het bezoek aan slot Arolsen waar ons gezelschap door vorst Wittekind persoonlijk werd ontvangen. Hem werden een fraaie tekening van Stadhuis en Markt, gemaakt door J. Kraaijpoel, en een fles Zuidafrikaanse 'Culemborg'-wijn aangeboden.
De leiding van de excursie lag in handen van het bestuurslid Bert Blommers, die de reis veelal ter plaatse tot in detail had voorbereid.

BESTUUR

In 1991 kwam er een flinke wijziging in het bestuur. Behalve de heer J.H. Ekering, die Voet vanaf zijn aantreden als voorzitter in 1979 nieuwe impulsen had weten te geven, traden ook mw. J. van Dijk, die een tiental

Voorzitter De Jong leest erelid mw. Dresselhuys haar oorkonde voor. *Foto: Karin v.d. Kar.*

jaren nijver en trouw de penningen beheerde, en de heer A. Alink, als bestuurslid terug. Als nieuwe voorzitter werd gekozen prof. dr. Otto J. de Jong, een geboren Kuilenburger, sinds kort na de oprichting lid, en dus bijna een stukje vleesgeworden geschiedenis van ons genootschap. Als nieuwe bestuursleden traden verder aan de heer P. Krommenhoek, als penningmeester, en mw. R. Oreel-van Dooyeweert.

In 1992 legde mw. Dresselhuys-Schoutendorp het secretariaat neer dat zij 26 jaar had vervuld. Als blijk van waardering voor het vele werk dat zij in de loop der jaren voor 'Voet' verrichtte, bood de voozitter haar een tinnen kan en een tinnen lepel met inscriptie aan. 'Door uw inzet vooral bestaat het genootschap nog steeds. Toen u aantrad in 1966 zat Voet immers in een diep dal. U heeft de club draaiende gehouden, doordat u lezingen organiseerde', aldus de heer De Jong. Mw. Oreel nam het secretariaat van haar over. Als nieuw bestuurslid werd gekozen de heer C. Heij. Het aftredend bestuurslid de heer A.J. Blommers werd herkozen.

Uit handen van burgemeester mw. Bloemendaal ontving mw. Dresselhuys de koninklijke onderscheiding. *Foto: Karin v.d. Kar.*

Het bestuur oordeelde het juist twee leden met grote verdiensten het

erelidmaatschap aan te bieden, nl. aan mw. W. Dresselhuys-Schoutendorp en de heer P.J.W. Beltjes, mede-oprichter van 'Voet' en tussen 1949 en 1956 zijn voorzitter. Dat gebeurde op de vergadering van 15 september op het Stadhuis. Mw. Dresselhuys mocht bij die gelegenheid bovendien uit handen van de burgemeester de eremedaille in zilver, behorende bij de Orde van Oranje Nassau, ontvangen.

GROEIEND LEDENTAL

Het ledental ontwikkelde zich in 1991 en 1992 voorspoedig. Werd 1990 besloten met een ledental van 252, ultimo '91 lieten zich 270 leden noteren. Eind 1992 was dit opgelopen tot 290.
Een droevige noot was het plotseling overlijden van ons lid de heer Frits de Wit (74) op 28 maart 1992. De heer De Wit was tot 1988 bestuurslid van de Vrienden. De laatste vier jaar van zijn leven was hij veel op het gemeente-archief te vinden. Hij maakte er een gigantische hoeveelheid klappers, van door genealogen veel gebruikte bronnen. Een secuur werk, waar de heer De Wit terecht trots op was, en waarvan het publiek nog steeds veel profijt trekt. De helpende hand van deze belangstellende man zullen stamboomnavorsers die het archief bezoeken, voortaan echter moeten missen.
In december 1991 kregen de leden het lustrumnummer, ofwel de gebundelde uitgave van de nummers 5/6 van de Voet-noten, 72 pagina's dik, gevuld met dertien artikelen. Dit feestelijke nummer, waarvoor de leden Cees Heij, Kees van Hattem en de redacteur de nieuwe artikelen leverden, werd op 17 december op de burgemeesterskamer van het Stadhuis tesamen met het lidmaatschap aangeboden aan mw. W.H.J. Bloemendaal-Lindhout.
In 1992 verscheen slechts één Voet-noot, nummer 7, in oktober. De bestuursleden Heij en Van de Velde zorgden dit maal voor de produktie. Zij werden aan de redactie toegevoegd. De drie artikelen werden geschreven door Otto J. de Jong en Cees Heij.
Voet kwam in 1992, 55 jaar oud alweer, onder stoom. Met nieuwe bestuursleden en nieuwe activiteiten. Was de excursie naar Waldeck een bijzonder project dat werd aangepakt, voor Voet brengt 1993 een nieuwe uitdaging. Culemborg heeft dan namelijk 675 jaar stadsrecht. Ons genootschap haakt daar op in met het organiseren van twee evenementen: een culturele middag rond 'Het eigene van Culemborg' op zaterdag 10 juli en een studiedag 'Rondom de Culenburg', die in 1994 tot een publicatie moet leiden, over Culemborg in de periode vóór de stadsrechtverlening, op zaterdag 27 november. Kwam Voet in 1992 onder stoom, met uw aller steun komt in 1993 de trein op gang en houden we daarna de vaart er in.

DRIE LEZINGEN IN EEN NOTEDOP

BERT BLOMMERS

Culemborg hangt niet in het luchtledige, staat niet op zichzelf. Onze stad is onderdeel van een streek, en zo is het ook met haar geschiedenis.
Met de geschiedenis van die streek raken de leden van 'Voet' steeds meer op de hoogte, en dat niet alleen door de zomerexcursies o.l.v. de heer H. Harten, die ons door de Tielerwaard en het Land van Maas en Waal voerde.
Ook in het lezingen-programma komt de streek de laatste jaren goed uit de verf. Het is de opzet van de 'Voet-noten', dat daarin regelmatig verslag wordt gedaan van deze lezingen, om vast te leggen voor wie er niet bij kon zijn, en om wie er wel bij was, de mogelijkheid te bieden het vertelde nog eens na te lezen.

Om die reden bied ik u hieronder 'drie lezingen in een notedop'. Drie lezingen, uit elk voorgaande jaar één. Elke lezing vertelt de geschiedenis van een plaats uit onze omgeving: de geschiedenis van een stad, een kasteel en een abdij.
Onderstaand vindt u verslagen van de lezing door drs. Bas van Bavel, in 1990 gehouden over de abdij van Mariënweerd, de lezing door de heer Robbie Dell'Aira over het kasteel De Waardenburg, in 1991, en de lezing die mw. M. Witteveen-Jansen in februari 1992 hield over de geschiedenis van Zaltbommel.

I. LICHT OP DE ONBEKENDE ABDIJ VAN MARIËNWEERD

In 1990 hield ons genootschap zijn eerste najaarslezing in het museum Elisabeth Weeshuis op dinsdag 9 oktober. Leden en belangstellenden waren in groten getale opgekomen. Het onderwerp van de avond gaf daar zeker aanleiding toe: Mariënweerd. Ieder kent het huidige landgoed. Dat er vroeger een abdij stond, weten ook nog veel mensen, maar dan houdt de kennis op. Over deze abdij ging het deze dinsdagavond. De heer Bas van Bavel, die dit najaar zijn proefschrift hierover hoopt te verdedigen, voerde zijn toehoorders mee door de geschiedenis van dit klooster dat in onze streek en ver daar buiten veel bezit en invloed had. Vele onbekende feiten kwamen daarbij naar voren.

GESTICHT DOOR DE HEREN VAN MALSEN

Drs. Bas van Bavel.

Mariënweerd werd in 1129 gesticht door de familie Van Cuyk. Dit geslacht had grote bezittingen in deze streek en had kunnen uitgroeien tot een landsheerlijke familie. De eerste generaties noemden zich naar hun stamslot in Geldermalsen nog Van Malsen. Na de verwerving rond 1120 van de heerlijkheid Cuyk noemde men zich Van Cuyk. In het begin der 12e eeuw was de familie op de top van haar macht. Zij leverde toen drie bisschoppen. Een bloedvete met graaf Floris van Holland bracht echter de tegenstanders in het geweer en dit knakte haar macht in deze streek.

De Norbertijner abdij van Mariënweerd kwam hierdoor spoedig op eigen benen te staan. Gezegend met een rijk bezit kon zij in het ontstane machtsvacuum goed gedijen. Zeker tot in de 13e eeuw (opkomst heren van Culemborg) was de abt op politiek en religieus gebied de voornaamste figuur in de streek. Hij had een heleboel touwtjes in handen. Naast het bezit in de directe omgeving had de abdij over het gehele land een tiental uithoven (zelfstandig bestierde boerenbedrijven van zo'n 200 hectare) en bedienden de kloosterlingen als pastoor een tiental parochies. Een van die parochies was die van Lanxmeer. Daarnaast wist de abdij een vijftal dochterkloosters te stichten. Ook deze werden geleid door abten afkomstig uit het Beesdse klooster.

AAN SUCCES TEN ONDER

Mariënweerd werd steeds belangrijker. In economische zaken werd de abt bijgestaan door een proost. In geestelijke zaken adviseerde een prior. Tien kanunniken waren bij de parochiale zielzorg betrokken, tien monniken bestierden de uithoven en vijf leidden de dochterkloosters. Van het normale aantal van dertig monniken verbleven er dus maar bitter weinig meer binnen de abdijmuren.
De abdij ging aldus ten onder aan haar eigen succes. Steeds meer klooster-

lingen gingen naar buiten. Van het kloosterideaal - religieus samenleven - kwam weinig terecht. Het Norbertijnerklooster - de orde is genoemd naar Norbert van Gennip -, in de twaalfde eeuw opgericht als tegenwicht tegen de rijke kloosters van toen, was zelf rijk geworden. De abdij verwerd. Aan het eind van de 15e eeuw maakte evenwel een soort hervorming binnen de orde een eind aan de heersende misstanden.

De omvang van de abdij moet groot zijn geweest. De kern ervan waren de kloosterkerk en de verblijven van de monniken. Het abdijcomplex was echter een zelfvoorzienend stadje op zich, plaats biedend aan wellicht zo'n 500 personen, merendeels bestaande uit diverse ambachtslieden en hun gezinnen. Het klooster had al met al zo'n 120 mensen in dienst. Marienweerd was naast een religieus dan ook mede een economisch centrum. Voor de abdij was Culemborg van groot belang. Zij had er haar voornaamste contacten mee. De abdij bezat ook meerdere huizen in de stad. In 1573 was de situatie op het platteland door rondtrekkende legerbenden zo gevaarlijk geworden, dat men onderdak zocht in het Culemborgse Jerusalemklooster. In 1567 was Mariënweerd al door soldijloze troepen van de heer Van Brederode geplunderd. Opbouwen van een nieuw kloosterleven was in de tijd erna niet meer mogelijk.

FREDERIK VAN WINSSEN, PROOST EN BURGEMEESTER

Een Culemborgse noot betreft de figuur van Frederik van Winssen, de laatste proost, een slimme en zeer interessante man. Hij werd protestant, trouwde en zou het zelfs brengen tot burgemeester van Culemborg. Hij trok alle touwtjes van de abdij aan zich, bleef - protestant en al - het proost-ambt uitoefenen en eigende zich zelfs de titel abt toe. Hij beheerde de bezittingen rustig verder en inde de inkomsten. Toen de abdijgoederen door de Staten van Gelderland in beslag werden genomen, was hij de aangewezen rentmeester. De abdijgoederen werden ondergebracht in een stichting, waarvan de inkomsten voor vrome doelen werden aangewend. Dit bleef zo tot het begin van de 18e eeuw toen Mariënweerd werd verkocht aan de familie Van Bylandt. De huidige bezitter, de familie Van Verschuer, stamt hiervan in vrouwelijke lijn af.

De verkoop was een direct gevolg van het Rampjaar. In 1672 vielen de Fransen de Republiek binnen. Het klooster van Parc, in het bezit gekomen van het cartularium of oorkondenboek van de voormalige abdij, diende zich toen als rechtsopvolger aan. Het eiste de oude Mariënweerdse bezittingen op. De opzet slaagde zelfs deels. Voor Gedeputeerde Staten van het

Kwartier van Nijmegen als beheerders, reden tot grote verontrusting. Zij wilden de abdijgoederen dan ook spoedig afstoten. Een gegadigde werd echter pas in 1734 gevonden nadat Mariënweerd tot een hoge heerlijkheid was verheven teneinde de koop aantrekkelijker te maken. Behalve het archief, door een dochter van Frederik van Winssen verkocht, en de grafzerk van de voorlaatste abt Peter van Zuyren, is er weinig van de oude abdij overgebleven. Het huidige huis Mariënweerd is gebouwd op haar fundamenten. Na de verwoesting in 1567 is het klooster gesloopt. De stenen van het gebouw werden voor hergebruik verkocht. Slechts een glas-in-lood-raam in de kerk van Gouda herinnert aan de zeer voorname plaats die het klooster destijds in de Nederlanden innam.

II. DE WAARDENBURG: EEN KASTEEL MET VELE GEZICHTEN

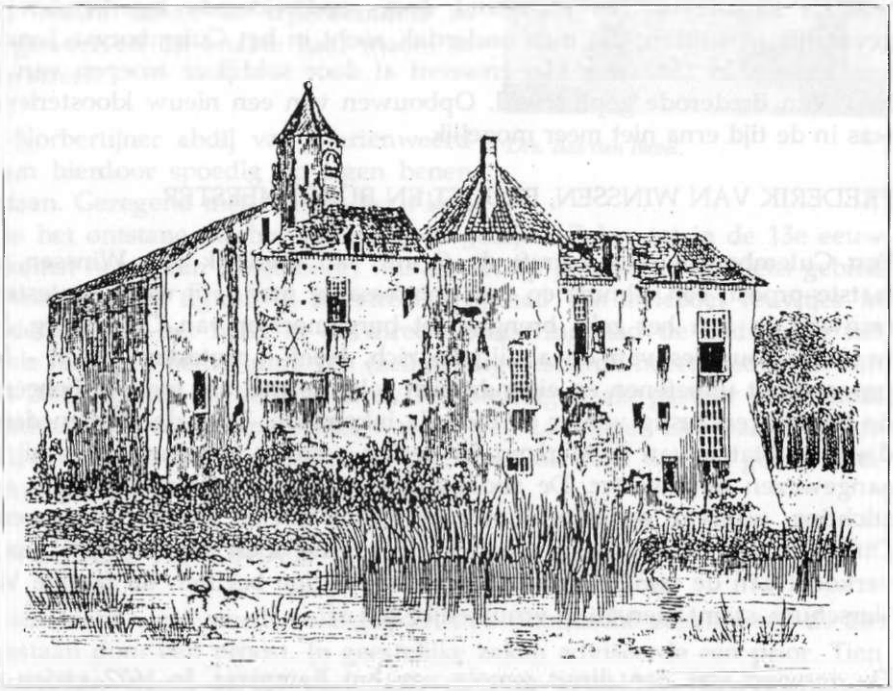

Pentekening van Kasteel Waardenburg. Uit: Penningmagazijn voor de jeugd, 1836

De tweede najaarslezing van ons genootschap in 1991 werd op donderdag 7 november verzorgd door de heer Robbie Dell'Aira uit Zaltbommel. In een vlot betoog dat verluchtigd werd met dia's leidde hij een zestig

koppen tellend publiek in de Spinzaal van het museum Elisabeth Weeshuis door zeven eeuwen bouw- en bewoningsgeschiedenis van het eertijds trotse adellijke kasteel, dat tot zijn verwoesting in 1574 bij Zaltbommel de scheepvaart op de Waal controleerde. Sinds het gedeeltelijk herstel in 1627 werd de resterende helft van het slot nog bewoond als landhuis en gebruikt als boerderij. Perioden van leegstand leidden reeds vroeg tot verval. Het kasteel dat sinds 1975 in erfpacht is bij de Stichting Vrienden van de Gelderse kastelen, wordt binnenkort gerestaureerd.

EEN FRANSE HAAN

Het omgrachte kasteel van Waardenburg is een kasteel met vele gezichten. Is het aan een kant nog middeleeuws van karakter, de in renaissancestijl verfraaide binnenzijde toont geheel anders. In 1895 werd het huis bovendien grondig verbouwd en uitgebreid toen het door Jacob baron van Pallandt en twee van zijn zusters als woonhuis in gebruik werd genomen. Het originele middeleeuwse steenwerk is echter nog steeds aanwezig.
Kasteel Waardenburg werd in 1265 door Rudolf de Cock op een heuvel gebouwd. Het gebied aan de Waal was hem aangekomen door ruiling tegen bezit in Rhenoij met graaf Otto II van Gelre. Het wapen van Waardenburg is Frans van oorsprong, want het komt van Rudolfs vader Raoul de Châtillon, een afstammeling van de graven van Blois, die vanwege twist met de Franse koning naar Gelre moest uitwijken. Hij droeg met trots de bijnaam 'le Cocq' (= haan), die de familienaam werd. Zijn nazaten vermeerderde zich in getal en aanzien. Diverse takken noemden zich naar de bezittingen die zij zich verwierven. Zo vinden we in de geschiedenis meer dan honderd soorten De Cocks: bijv. De Cock van Waardenburg, van Haaften en van Isendoorn. Van al deze takken bestaat thans alleen nog de tak De Cock van Delwijnen.

RENAISSANCESLOT VERWOEST

Het aanvankelijk houten bouwsel werd in 1283 voor het eerst in steen uitgevoerd. Uitbreidingen volgden in 1355 met de bouw van een donjon en een voorburcht. Na 1401 is het kasteel door huwelijk in bezit gekomen van de Van Arkels. Walraven van Arkel huwde in 1532 met Chatharina van Gelre, een bastaarddochter van Karel van Gelre. Zij lieten het kasteel in 1550 uitbreiden en met ornamenten in Renaissance stijl versieren. Lang heeft men er niet van kunnen genieten, want in de 80-jarige oorlog koos de katholieke kasteelvrouwe de Spaanse zijde. In 1572 werden er op het slot driehonderd Spaanse soldaten gelegerd die de streek onveilig maakten en

de scheepvaart van Zaltbommel hinderden. Pogingen van de Bommelse gouverneur Dirk van Haaften, heer van het door de Spanjaarden geplunderde Gameren, om het kasteel in te nemen mislukten aanvankelijk. In 1574 lukte het wèl, nu met steun van troepen van Lodewijk van Nassau en Gorcumse Geuzen. Vanaf de dijk werd de voorste helft van het kasteel geheel kapotgeschoten. Tot 1627 bleef de eens trotse burcht een ruïne.

BOERDERIJ EN ADELLIJK LANDHUIS

In dat jaar liet de gouverneur van Tiel, ridder Johan Vijgh, met de voorhanden liggende oude materialen de nog bewoonbare delen herstellen. Vijgh kocht de Waardenburg in 1618 nadat zijn woonstede kasteel Zoelen door brand was verwoest. Het nu nog slechts adellijke 'landhuis' kwam in 1636 door huwelijk aan de familie Van Bronkhorst. In 1701 werd het 'met schuren, stallingen en hoven' verkocht aan de Friese familie Van Aylva, die tevens kasteel Neerijnen - thans het gemeentehuis van de gemeente Neerijnen - in bezit kreeg, waar ze vanwege de meerdere luxe ging wonen. Het oude kasteel Waardenburg kwam nu leeg. Tot 1895 bleef het òf onbewoond òf was het in gebruik als boerderij. Eigenlijk bestond het kasteel sindsdien wel uit drie huizen. In de boerderijperiode werd het namelijk door drie boerenfamilies bewoond. Vandaar dat men er ook tegenwoordig nog bijv. drie keukens vindt.

VAN DE SLOOP GERED

Door huwelijk waren Neerijnen en Waardenburg in 1800 in handen van de Van Pallandts gekomen. Terwijl zijn broer Adolph Jacob Carel met zijn kinderen op kasteel Neerijnen bleef wonen, besloot diens broer Jacob met twee zussen kasteel Waardenburg te betrekken. In 1895 werd het kasteel grondig verbouwd en het interieur in 19de eeuwse stijl aangepast. Er werd zelfs een deel aangebouwd. Opnieuw werd het kasteel in drie delen bewoond.
De Van Pallandts bewoonden het kasteel tot de Tweede Wereldoorlog, toen de Duitsers er zich in nestelden. Deze namen in 1945 het meubilair mee. De Canadezen soldaten en dakloze gezinnen die daarna volgden, deden het gebouw evenmin goed. In 1957 werd het onbewoonbaar verklaard en werden plannen tot sloop gesmeed. Door ingrijpen van de oud-burgemeester van Rossum, de heer Van Goëlst Meijer, die de Waardenburg tot zijn overlijden in 1990 bewoonde, bleef het kasteel echter behouden. Hij liet een woongedeelte restaureren en de rest consolideren. Het kasteel is thans nog formeel bezit van jhr. Van Vredenburch, maar

werd in 1975 voor 110 jaar in erfpacht genomen door de stichting Vrienden van de Gelderse kastelen.

III. EEN SFEERVOLLE REIS LANGS BOMMELS OUDE PANDEN

Mw. M. Witteveen-Jansen

De derde lezing waarvan we hier verslag doen, is de lezing die mw. M. Witteveen-Jansen op dinsdag 18 februari 1992 voor ons genootschap hield. Anders dan was aangekondigd bleek niet de levenswandel van de zestiende eeuwse krijgsheer Maarten van Rossem het onderwerp van haar lezing, maar de bouwkundige geschiedenis van Zaltbommel. Mw. Witteveen gaf aan de hand van ruim 200 dia's een prima beeld van de wordingsgeschiedenis van deze stad aan de Waal. Voordat zij het woord kreeg, herinnerde voorzitter dr. O.J. de Jong de aanwezigen destijds nog even aan de komende jaarvergadering op 31 maart, waarop niet aleen mw. W. Dresselhuys-Schoutendorp afscheid zou nemen - zij was vanaf 1966 secretaris van ons genootschap -, maar spreker zelf ook een lezing zou houden met de titel 'Met dokter Hocke naar en in Culemborg'.

HET GESLACHT PHILIPS

Niet het begin was het startpunt van de lezing van mw. Witteveen. Zij volgde de geschiedenis terug. Van het heden naar de Middeleeuwen of zo men wil, van de familie Philips naar .... Maarten van Rossem. Beide zijn met Zaltbommel zeer verweven. De oudste Philips, Benjamin, begon kort na 1800 een winkeltje in garen en band, ofwel in fournituren. Binnen enkele decennia behoorden zijn nazaten tot de gegoede burgerij van Zaltbommel. Zij bezaten er meerdere panden aan de Markt. De Eenhoorn die nu nog steeds als windvaan op een van de 'Philips-huizen' staat, was het herkenningsteken van de familie. Benjamins kleinzoon Frederik was er bankhouder. Hij verschafte het kapitaal voor het lampenfabriekje van zijn

zonen Gerard en Anton Philips dat in 1891 in Eindhoven het licht zag. De grote Karl Marx, een neef, was gast aan huis bij de Philipsen. Frederiks zuster Nanette was zelfs het eerste lid van de Internationale in Nederland. Beide kinderen kwamen uit een gezin van negen, alle even kleurrijk. Zo was Frederiks broer Leonard, kantonrechter in Tiel, bevriend met Francois Haverschmidt, beter bekend als de dichter Piet Paaltjes. Zijn levensverhaal zou onderwerp kunnen zijn van een van diens gedichten, want Leonards verloofde kwam drie weken voor hun huwelijk om en hij trouwde nooit meer!

EEN KABBELEND BESTAAN

Zaltbommel was een marktstad van oudsher, met vrij veel winkels en maar wat kleine ambachtelijke tabaks-, knopen- en spijkerfabriekjes. Opvallend is dat er vanaf de 17de eeuw tot in de 19de eeuw eigenlijk zo weinig gebeurde. Er waren geen grote uitleggingen en doorbraken. Het stadje bleef binnen zijn van rond 1316 daterende omwalling en daarin was steeds volop ruimte voor groen: voor tuinderijen en blekerijen. Ook nu treft men nog volop tuinen aan. Rond 1900 was het zielental van tussen de 2500 en 3000 niet anders dan drie eeuwen daarvoor.
De stad beleefde evenwel zijn bloeiperiode vóór 1629. Na de inname van Den Bosch door Frederik Hendrik was Zaltbommel zijn grenspositie kwijt. Bovendien verzandde de haven. De grote bloei was daarmee ten einde, maar de stad verarmde niet, het bleef een stedelijk centrum, dat rustig voortkabbelde, zonder hevige industrialisatie en zonder de bouw van veel arbeiderswoninkjes. Daaraan is het te danken dat dit rustige stadje zijn 19de eeuwse uiterlijk zo goed heeft kunnen bewaren. Hoe anders is het in Culemborg gegaan!

VAN ZITKISTEN EN POTHUIZEN

De aanleg van het spoor veranderde de oriëntatie van Zaltbommel. Voorheen was die vooral op Nijmegen en Dordrecht; de Waal was de verbindingsweg. Reizen naar het noorden of zuiden was voor de komst van de trein zeer tijdrovend. In de vorige eeuw werden de verdedigingsbastions rond de stad veranderd in een park waarin een muziektent natuurlijk niet ontbrak. Uit die 19de eeuw dateren ook de sociëteit De Verdraagzaamheid, met zijn uitzicht over de Waal, de zit-(en opberg)kisten voor de huizen die later vervangen werden door stoephekken, en wat gevelversieringen die je omdat ze uit de catalogus gekozen werden, bijgevolg ook wel op andermans huis kon aantreffen. Naast de vele 19de eeuwse winkelsgevels treffen

we in de stad ook nog boerderijen aan die als uiting van een grotere welvaart van de eigenaar, door de bouw van een nieuwe voorgevel in die tijd een wat meer stadse aanschijn kregen.

Uit de 18de eeuw zijn met name bouwactiviteiten aan, zeg maar, de 'overheids'-gebouwen te noemen. Voor het oorspronkelijk gotische stadhuis werden een neo-classisistische gevel en dito bordes geplaatst, de Waag en de Vishal werden gebouwd, de stadspompen vernieuwd en een Oude Mannen- en Vrouwenhuis verrees. Vermeldenswaard is dat van het aan het einde van de 18de eeuw tot stand gekomen Gasthuis de wapenschilden op de gevel, waarin de wapens van de regenten hadden moeten komen, leeg bleven. De Franse revolutie bracht een nieuwe wind en nieuwe ideeën van gelijkheid.

Als enige poort is uit de 17de eeuw de Waterpoort overgebleven. Buiten de bestaande stadmuur en gracht werden in die tijd richting het zuiden ook bastions en een buitengracht aangelegd. Die gracht werd evenwel niet meer uitgebaggerd en was dus zo verland dat de Fransen nadien, gemakkelijk door het water wadend, de stad konden innemen. De 'pothuizen' op de stoepen stammen eveneens uit de 17de eeuw. Het waren uitbouwen waarin werkruimte werd gemaakt. Met vier van dergelijke pothuizen op één plein, de Markt, is Zaltbommel een bijzonderheid rijk.

ZESTIENDE EEUWSE BLOEI

De zestiende eeuw was eigenlijk Bommels rijkste tijd, maar het was tot 1629 tevens een roerige tijd. Als meest westelijk en zuidelijk gelegen stad van het hertogdom Gelre, dat onder Karel van Egmond zelfstandig probeerde te blijven, kon het reeds in de tijd van twisten met het al Bourgondische Holland en Brabant van alle walletjes eten en voordelige zaakjes doen. Terwijl de rest van Gelderland van Spaanse overheersing te lijden had, heeft Zaltbommel ondanks het beleg van 1574 nooit Spaans garnizoen gehad. Het stelde zich onder direct gezag van de Prins van Oranje.

Van die bloeitijd is in Zaltbommel nog veel te zien. Vooral de renaissancistische gevels met rijk en overdadig beeld- en houtsnijwerkwerk getuigen daar van. Het brengt ons bij Maarten van Rossem, de in 1555 overleden veldheer van Karel van Egmond en nadien van keizer Karel V. Niet alleen adviseerde hij bij de aanleg van een tweede wal en rondelen rond de stad, hij bezat er ook een huis. Maarten, heer van Poederoyen, was een rijk man die overal in Gelre zijn sporen naliet en bezittingen had, waaronder kasteel

de Cannenburg te Vaassen en het Duivelshuis in Arnhem. Zes rechtbanken kwamen er aan de regeling van zijn nalatenschap te pas. Zijn oudste broer Jan beheerde de boedel, zolang deze nog niet verdeeld was. Uit de hem toevallende renten liet hij achter de Maartenskerk een enorm en paleisachtig huis bouwen. Een deel staat er nog van. Het is het huidige Gouverneurshuis. De opzet en het doel van Maartens eigen huis zijn nog steeds niet helemaal duidelijk. Bij de restauratie in 1880 werd een prachtige schouw uit dat huis overgebracht naar het Rijksmuseum, waar het nog steeds te zien is. In Zaltbommel kreeg men er een slechte kopie voor terug.

EEN OUDE ROT

Maarten van Rossem (1478-1555) kwam uit een riddermatige familie uit Rossum. Het kasteel daar was in 1524 verbrand, reden waarom ook zijn broer Jan zich in Bommel vestigde. Als tweede zoon was voor Maarten slechts een functie in leger of kerk weggelegd. Als legeraanvoerder van de hertog van Gelre werd hij een aanzienlijk man. Door het verdrag van Venlo (1543) kwam Gelre aan keizer Karel V die Maarten meteen in zijn dienst nam. In de strijd tussen de keizer en Frankrijk vocht hij in de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk. Hij versterkte er tussen 1550 en 1555 de vesting Charlemont (bij Givet). Hier is hij uiteindelijk aan een besmettelijke ziekte overleden. In zijn compagnie waren ook Jan van Nassau en Willem van Oranje, de laatste nam als jonge knaap het gezag van de oude rot over.

Niet minder dan de latere tijden hebben ook de middeleeuwen in Zaltbommel sporen achtergelaten. Naast een verdedigbaar stenen huis, zeg maar een 'stadskasteel' van rond 1400, vinden we die sporen met name in en rond de Maartenskerk. Het oudste deel, het choor uit 1304, is uit baksteen, het hogere schip in de volgende eeuw uit tufsteen opgetrokken. Rond deze kapittelkerk woonden vanaf den beginne de kanunnikken.

Met het oudste deel van Zaltbommels geschiedenis, liep de voordracht ten einde. Vijftien minuten na de papklok kon iedereen huiswaarts keren, gewapend met al de informatie die nodig is, om zelf een bezoek aan Zaltbommel te gaan brengen en al dat stedeschoon nog eens met waardering in zich op te nemen.

KERKELIJK CULEMBORG IN GETALLEN

OTTO J. DE JONG

Het onderstaande artikel is een van twee artikelen waarin de auteur ***in 1952*** *Culemborgs bevolking analyseert, in getal en samenstelling, dan èn in de voorgaande tijd. In het dubbelnummer 5/6 van de 'Culemborgse Voetnoten' werd reeds het artikel 'Culemborgs geschiedenis in getallen' afgedrukt. Nu volgt de pendant in dit historisch demografisch tweeluik, 'Kerkelijk Culemborg in getallen'*[4]*. (red.)*

De 3.500 inwoners[5] van Culemborg waren in het begin van de zestiende eeuw verdeeld over twee parochies: in de St. Barbara kerkte de Binnenstad, Havendijk en Redichem, naar de St. Jan kwamen de Nieuwpoort en het gebied ten Westen en Zuiden van de stad. Het Protestantisme dat zich hier ontplooit, is van Calvinistische huize en de eerste prediker, Gerardus die hier omstreeks 1566 in de Gasthuiskapel (thans Lutherse Kerk) het Woord bedient, bekleedt in later jaren een vooraanstaande plaats in het gereformeerd protestantisme.

ANDERE KLEUR

Wie de kaarten betreffende de kerkelijke toestanden volgens de volkstelling van 1947 bekijkt, merkt dat Culemborg een andere kleur heeft dan de omliggende gemeenten. Aan de overkant van de Lek liggen Schalkwijk, Tull en 't Waal en Houten die alle in meerderheid Rooms-Katholiek zijn; ten Oosten van de stad volgen de gemeenten Beusichem, Buurmalsen en Buren die een Hervormd karakter vertonen; in het Zuiden is Beesd weliswaar in meerderheid Hervormd, maar er is een grote Rooms-Katholieke minderheid en over de Diefdijk dragen de gemeenten Everdingen, Hei- en Boeicop, Schoonrewoerd, Hagestein en Leerdam grotendeels een Hervormd-Gereformeerd stempel.
Men neemt tegenwoordig aan dat de parochies het gemakkelijkst Hervormd werden indien de Rooms-Katholieke geestelijke verzorging ontbrak

---

[4] Beide artikelen verschenen in de Culemborgse Courant van 18 juli en 8 augustus 1952.

[5] Deze schatting van 3.500 inwoners is erg hoog. Een getal van rond de 2.300 inwoners in 1570 is reëler.

in de jaren 1572 tot 1609. Pogingen van de Protestanten om in gebieden die na 1609 veroverd werden op de Spanjaarden, vaste voet te krijgen, faalden veelal: de Contra-Reformatie lag dan reeds te vast verankerd.

Wat daarvan waar zij, het feit dat er altijd zo'n betrekklijk groot aantal Rooms-Katholieken in Culemborg heeft gewoond, zou er dan voor pleiten dat zij hier in die jaren niet al te erg verdrukt zijn en dat hun geestelijke verzorgers niet altijd zijn geweerd. Daartegen kan natuurlijk gewezen worden op felle excessen zoals de Beeldenstorm hier ter plaatse, aangestookt door graaf Floris I. Maar hiertegenover staat dan weer dat diezelfde graaf later steeds twee overtuigde Rooms-Katholieken tot zijn naaste adviseurs heeft gehad! De priester bij het schuilkerkje naast de St. Jan werd betrekkelijk ongemoeid gelaten. Heel anders was de toestand in Buren en de omliggende gemeenten waar stelselmatig alle Rooms-Katholieke geestelijken werden geweerd. In Beesd en Schalkwijk echter vonden de priesters bescherming bij de aanzienlijken (Pieck, in Schalkwijk jonkheer Ram). Zo kreeg het Calvinisme daar moeilijker toegang tot de bevolking. In later jaren, onder de Waldecks, worden de plagerijen jegens de Katholieken hier ter stede groter, maar dan blijkt deze groep reeds sterk genoeg te staan. De eerste tijd was beslissend en Floris I en II hadden wel het openbare leven gereformeerd, maar dreven dit niet met geweld verder door.

MEERDERHEID DOOR DE EEUWEN HEEN

De bevolking van Culemborg is daardoor na de Reformatie in meerderheid Katholiek gebleven. Tegenstellingen binnen deze groep (aanvankelijk meer kerkrechtelijk dan theologisch) leidden tot het onstaan van een "paterskerk" in de 'Papenhoek" naast de "pastoorskerk" aan de Varkensmarkt. Langzamerhand werd de groep die in de paterskerk de mis hoorde, wel tienmaal zo groot als de andere. Dit was reeds zo in 1752 toen Voet schreef: "Nu gaen de Jesuitsgezinde de andere Roomsche in getal verre te boven, en sleept de Jesuite Kerk alles naer zich, 't welk by den pastoor der andere Kerken en die geene, die Hem nog aankleven, met leedwezen wordt aangezien" (p. 272). Men lette er evenwel op dat hier beide groepen "Rooms" worden genoemd en dus bij onze berekeningen stellig samen genomen mogen worden als afkomstig uit de groep die niet Protestants-Calvinistisch was geworden na de Hervorming. Uit de "paterskerk" groeide de Rooms-Katholieke parochie van St. Barbara, de "pastoorskerk" werd het heiligdom der Oud-Katholieken.
De wederzijdse tegenstelling mag ons er toch niet toe verleiden om de

Oud-Katholieken bij het Protestantse gedeelte te rekenen. Rooms-Katholieken samen met Oud-Katholieken vormden de eeuwen door de meerderheid van Culemborgs bevolking. Hieraan kwam pas na 1930 een einde. Het was toen juist drie eeuwen geleden dat de paterskerk was onstaan waardoor de kiemen voor de latere splitsing werden gelegd. (De pastoorskerk kwam langzamerhand onder invloed van het Utrechtse kapittel dat omstreeks 1700 in conflict raakte met Rome. Sinds 1723 trad de Oud-bisschoppelijke Cleresie op als zelfstandig lichaam; de parochie aan de Varkensmarkt heeft hier altijd deel van uitgemaakt). De Oud-Katholieke parochie is in de laatste tweehonderd jaar niet veel groter of kleiner geworden maar juist omdat de stad zo groeide, is de invloed van deze parochie automatisch teruggelopen.

DE LUTHERSE GROEP

De graven van Waldeck die omstreeks 1640 het bewind over Culemborg aanvaardden als opvolgers van de graven Van Pallandt, waren in hun Duitse landen gewend aan Lutherse prediking. De tegenstelling tussen Lutheranisme en Calvinisme was in die dagen vrij scherp. Daarom wensten zij voor zichzelf en hun hofhouding Lutherse diensten in Culemborg. Natuurlijk was ook de taal een beletsel geweest om de diensten van de Hervormde (of "Gereformeerde", de namen lopen in die tijd door elkaar) predikanten in de oude Barbarakerk te volgen. De Lutherse diensten werden sedert 1640 in de kapel van het kasteel gehouden en na de verwoesting daarvan, door de Fransen in 1672, werden zij verplaatst naar de oude Gasthuiskapel aan de Goilberdingerstraat.
Onder de bevolking van Culemborg vond het Lutheranisme echter geen weerklank: de leden der gemeente behoorden voornamelijk tot het grafelijk hof en hun nakomelingen. Overgangen van R.K. of Protestants-Calvinistische Culemborgers tot de Luthersen kwamen sporadisch voor. Toen de Lutherse graven in 1720 hier weggetrokken waren, breidde de gemeente zich niet meer uit, daar toevloed uit de Duitse landen ontbrak. Omstreeks 1750 waren er volgens Voet "ruim hondert Ledemaeten", doch toen het Waldeckse huis hier resideerde was ze "zeer aenzienelyk" (pp. 473-474) geweest. Gedurende de achttiende eeuw vestigde zich hier nog een klein aantal Israëlieten. Deze groep kwam echter pas in latere jaren tot enige bloei.

Advertenties uit de Culemborgsche Courant van 1942

Kantoor CULEMBORG.

KRONENBURG's
Brandspuitenfabriek en Slangenweverij
vraagt voor direct
Nette Meisjes
van 14 tot 18 jaar
Aanmelden: kantoor Achterstraat

TE KO
Damesrij

LUXOR THEATER
CULEMBORG
Zaterdag 16 Mei 1942 :-: Aanvang 7.30 uur

René Sleeswijk's Nederlandsche Revue presenteert
Willy Walden en Piet Muyselaar
SNIP ALS **EN SNAP**
in de Cabaret-Revue „DAT 'S WAT VOOR U!"

Gerard Walden - Berry Kievits - Lammy v. d. Hout
Aan de vleugel PIET GROENWOUDT.

De groote succesrevue 1941—1942 die gedurende 10 maanden voor uitverkochte zalen door het geheele land werd opgevoerd! — De „Schlager" van het City Theater te Amsterdam en Den Haag. — Thans speciaal samengesteld als Cabaret-Revue EEN DOLLE PARADE!
Prijzen der plaatsen: f 1.75 — f 1.50 — f 1.00
Plaatsbespreking van Maandag 11 Mei af dagelijks van 2—6 uur.

Spoor's Mosterdfabriek
vraagt JONGENS.
Leeftijd 14 tot 17 jaar.
Loonbasis: 14 jaar f 5.28; 15 jaar f 6.34;
16 jaar f 8.45; 17 jaar f 9.50.
Aanmelden: via Arbeidsbureau,
VOORBURG 7, CULEMBORG.

VRAAGT TOEZENDING VAN
GRATIS BROCHURES OMTRENT
Het Nederlandsch Arbeidsfront
P. C. Hooftstr. 180 - Amsterdam (Z.)

Bij de eerste tellingen in 1809 en 1811[6] waren er dus onder de inwoners vijf groepen: enerzijds de Rooms-Katholieke, onstaan rond de paterskerk, met 47,3%, de Oud-Katholieke, onstaan rond de pastoorskerk, met 5,6%, en anderzijds de "Gereformeerde gemeente" (dus de Protestants-Calvinistische groep rond de oude Barbarakerk) met 42,4% en de Evangelisch-Lutherse gemeente rond de Gasthuiskerk met 2,7%. Buiten deze twee grote tegenstellingen stond de kleine Israëlitische groep met 2%.
Wanneer we nu in 1947 de cijfers bij elkaar tellen van de Hervormde Gemeente en de beide Gereformeerde Kerken: de Christelijk-Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Gemeente, - die immers alle uit de Protestants-Calvinistische groep van 1809 afkomstig zijn - dan komen we weer tot hetzelfde percentage: 41,72.
In 1809 telde de Rooms-Katholieke groep 2.011 zielen (47,3%). Dit getal bleek in 1850 te zijn gestegen tot 2.740 (53,5%). Het klein-seminarie van het aartsbisdom Utrecht was toen te Culemborg gevestigd met bijna tweehonderd studenten en professoren en daardoor wordt het percentage der Rooms-Katholieken hoger. Maar ook wanneer we het aantal seminaristen niet meerekenen, daar zij slechts tijdelijk in Culemborg verbleven, blijft het percentage rooms-katholieken voor 1850 ruim 51,8 en tien jaar later 50,4. *Culemborg heeft dus in ieder geval in het midden van de vorige eeuw een R.K. meerderheid gehad* (zonder dan nog de Oud-Katholieke groep mee te rekenen!). Ja, wanneer we het Seminarie - later Augustijnerklooster - en Mariakroon wel bij de bevolking rekenen, was nog in 1880 ruim 50,6% van de bevolking R.K. (49,2 in 1900, 48 in 1920 en 45,2 in 1947). Doen we dat niet, dan worden deze getallen 48,4 voor 1880, 46,5 voor 1900, 45,1 voor 1920 en 43,8 voor 1947. In 1947 lijkt het erop alsof onder de jongeren een toenemend aantal R.K. is, maar of deze groei zich doorzet valt niet te voorspellen.

Hoe is die R.K. meerderheid verloren gegaan? In de jaren na 1850 hebben zich heel veel mensen van buiten te Culemborg gevestigd. Vooral van het Betuwse platteland trok men naar de stad. Dit platteland is in grote trekken Hervormd. De Hervormde (en Gereformeerde) Kerken kregen dus meer "aanvoer" dan de Rooms-Katholieke. Zo loopt het percentage der Rooms-katholieken tot de Eerste Wereldoorlog flauwtjes terug. Verlies naar een bepaalde kant (de "buitenkerkelijken") is dan nog niet aan te wijzen, of

---

[6] Oud Archief Gemeente Culemborg, inv. nrs. 130 en 1252.

het wordt in ieder geval opgeheven door versterkte groei van de eigen groep. Pas na 1930 blijkt in de getallen dat de buitenkerkelijke groep groeit ten koste van de R.K. De belangrijkste oorzaak hiervan is wel *het gemengde huwelijk*. Vroeger was het veelal zo dat de kinderen uit zulk een huwelijk lid werden van het kerkgenootschap waartoe de moeder behoorde, maar thans wordt de kerk veelal "in het midden gelaten" om zodoende niet alleen bij de kinderen maar ook bij de ouders uit het gezicht te verdwijnen. Er kunnen ook wel andere oorzaken voor de toenemende buitenkerkelijkheid aangewezen worden (sociale toestanden e.d.), maar te Culemborg speelt het gemengde huwelijk verreweg de grootste rol.

GROEI EN ACHTERUITGANG

De Nederlands Hervormden.

In de jaren tot 1850 liep deze groep iets terug, of liever gezegd groeide niet gelijk op met de stad (van 42,4 in 1809 tot 39 in 1850). Niettegenstaande het feit dat omstreeks 1868 de "Christelijk-Gereformeerden" en in 1887 de "Gereformeerden" zich losmaakten uit het verband van de Nederlands-Hervormde Gemeente, bleef de Hervormde groep toch gelijk met de bevolking groeien in de jaren na 1850. Waar in diezelfde tijd het percentage RoomsKatholieken iets terugloopt, mogen we aannemen dat zich naar verhouding veel Hervormden hier vestigden, vooral van het Betuwse en het Zuid-Hollandse platteland. Deze groei zette zich voort tot 1910 toen het percentage Hervormden 41,4 bedroeg (terwijl daarnaast nog de Christelijk-Gereformeerde en de Gereformeerde Kerken waren toegenomen!).

Dan komt er een crisis. In de oorlogsjaren vestigden zich weinigen te Culemborg. Toch groeien de andere groepen (R.K., Geref.) door. De N.H. gemeente staat echter volkomen stil. Er zal wel enige groei zijn geweest, maar die wordt opgeheven door verliezen naar de zijde van de buitenkerkelijken en naar de kant van de Gereformeerden. Juist in de jaren dat de N.H. groep stilstaat, nemen de buitenkerkelijken toe van 0,81 tot 2,25. Dit verschijnsel gaat verder van 1920 tot 1930. De verliezen worden nog sterker, (nu vooral naar de kant van de buitenkerkelijken) en de natuurlijke groei der gemeente kan dit niet meer opvangen: achteruitgang in ledental is het gevolg (van 40,2 op 36,6). Ook de Gereformeerden lopen in deze jaren iets terug. Hieruit blijkt dat 't niet uitsluitend Hervormde toestanden zijn die tot het groeien van de buitenkerkelijke groep aanleiding geven. Spreekt hier de algemene verslapping van het godsdienstig leven na 1920 mee? Maar waarom werden dan daardoor juist de Hervormde en Gereformeerde groep getroffen? Waren deze pastoraal het slechtst bewerkt? Voor de Hervormden zou men dat kunnen geloven: in 1810 waren er twee

predikanten voor 1.800 zielen, in 1920 was dit zielental verdubbeld, maar het aantal predikanten tot één teruggebracht.

Na 1930 herstelt de N.H. gemeente zich gedeeltelijk. Er zijn nog wel verliezen naar "rechts" (Christelijk-Gereformeerden en Gereformeerde Gemeente groeien in deze jaren kennelijk ten koste van de Hervormde groep) en naar "links" (doch de buitenkerkelijken krijgen in die jaren groter toevloed uit de R.K. parochie), maar er is toch weer van enige groei sprake: van 36,6 in 1930 op 37,1 in 1947. Of deze groei zich doorzetten zal? Het is al veel wanneer de teruggang gestuit is! Uit het voorgaande bleek wel dat wanneer er weinig toevoer van buiten de stad is, de Hervormde gemeente langzaam terugloopt: het kindertal is te klein, het aantal ouden van dagen te groot. Van groei was alleen sprake van 1850 tot 1914 en na 1935: onder de R.K. zijn naar verhouding veel meer "echte" Culemborgers dan bij de N.H. (De Hervormde kerkeraad bevat slechts voor 33% "echte" Culemborgers terwijl de stad juist 33% "immigranten" telt!)

HET GEREFORMEERDE VOLKSDEEL

De Christelijk-Gereformeerden.
Hoewel de beweging die aanleiding was tot het ontstaan van deze groep, van 1834 dateert (de "Afscheiding"), is in Culemborg daarvan pas iets merkbaar in 1868 (als reactie tegen het opkomend modernisme in de Hervormde Gemeente?). In 1870 rekenen 37 Culemborgers zich tot deze Kerk. Hun aantal bedroeg 55 in 1910, klom tot 64 in 1930 en bedroeg 102 in 1947. Deze groei na 1930 kan vermoedelijk op rekening gesteld worden van de spanningen binnen de Hervormde gemeente ten gevolge waarvan een klein deel overging naar de Christelijk Gereformeerde Kerk. Het percentage bedraagt thans 1.

De Gereformeerden.
De volgende groep die uit de N.H. gemeente voortkwam, vormen de Culemborgers die kerken in de Gereformeerde Kerk aan de Ridderstraat. Tengevolge van de "Doleantie" maakte deze groep zich op Hemelvaartsdag 1887 los uit het Hervormde verband. Drie jaar later rekenden bij de volkstelling zich 167 Culemborgers hiertoe (2,16%). Dit aantal klom tot 335 in 1920. Daarna was er een teruggang: 324 in 1930, 284 in 1947 (of 2,73%). Het cijfer van 1947 is natuurlijk gemakkelijk te verklaren: tengevolge van interne spanningen ontstond in 1945 de "Gereformeerde Kerk onderhoudende artikel 31 der Kerkenordening" aan de Jodenkerkstraat. Daartoe behoorden in 1947 65 Culemborgers (of 0,62% der bevolking). Doch

wanneer we deze beide groepen bij elkaar tellen, komen we nog maar op 349 Gereformeerden in 1947: er is dus wel weer een stijging sedert 1930, maar het peil van 1920 is nog niet bereikt. Wat kan toch de verklaring zijn voor die teruggang tussen 1920 en 1930 zowel bij Hervormden als Gereformeerden?

KLEINERE GELOOFSGROEPEN

Luthersen.
In 1810 telden zij nog ongeveer 110 leden doch in 1850 waren zij teruggelopen tot 64. Daarna zette een geleidelijke stijging in tot 1900 toen er 110 Evangelisch-Luthersen waren. De daling die daarop volgde was even geleidelijk: tot 87 in 1947.

Oud-Katholieken.
In 1811 bedroeg hun zielental nog 226. In 1850 was dit tot 181 achteruitgegaan. Tot 1900 volgde een vooruitgang: 311 zielen. De daling daarna ging parallel met de Luthersen: 188 in 1947.
Beide groepen zijn specifiek Culemborgs. Toevoer uit de omgeving der stad, zoals de Rooms-Katholieken, Nederlands-Hervormden en Gereformeerden krijgen, hebben zij niet. Zij zijn dus niet gelijkelijk meegegroeid met de stad. In de jaren na 1900 hebben zij ook veel te lijden van afval door gemengde huwelijken en door vertrek.

Joden.
De Joodse groep (88 in 1811) groeide in de negentiende eeuw sterk. De stad kwam tot enige bloei en veel Israëlieten die hun beroep hadden in de handel, vestigden zich hier. Een Joodse gemeente met een eigen synagoge (1867) ontstond. In 1870 waren hier 193 Joden gevestigd (3,1% van de bevolking). Daarna zette een daling in. Vooral in de jaren na 1910 trokken veel Joden weg. In 1930 waren er nog 52 Israëlieten over. Het "laatste" bedrijf, de uitmoording van de Joodse gemeente in de Tweede Wereldoorlog, herinnert ieder zich nog. Van de overblijvenden rekenden zich in 1947 nog 7 tot het "Israëlitisch Kerkgenootschap'; de anderen wensten vermoedelijk niet meer tot een kerkgenootschap gerekend te worden?
Andere kerkgenootschappen kunnen in Culemborg bij de berekening verwaarloosd worden. In 1947 behoorden hiertoe 47 inwoners, vroeger was dit getal nog kleiner. De meesten zijn hier uit andere plaatsen komen wonen.

BUITENKERKELIJKHEID

Het mag bekend worden verondersteld dat vooral op het einde van de vorige eeuw en in de eerste dertig jaren van deze eeuw de meeste buitenkerkelijken uit de Hervormde Kerk voortkwamen. Ook in Culemborg is dit het geval (in 1910 is het percentage 0,81, in 1920 reeds 2,55, in 1930 ruim 6,6 en in 1947 nagenoeg 10). Na 1930 heeft hier ter plaatse de R.K. parochie meer verloren aan deze groep dan de N.H. gemeente.
Opvallend is verder dat de buitenkerkelijkheid hier pas later om zich heen grijpt dan in heel Nederland (1890: 1,5%; 1900: 2,25%; 1910: 5%; 1920: 7,75%; 1930: 14,5%; 1947: 17%). Naast de toevloed uit de eigen stad is ook het aantal buitenkerkelijken onder degenen die zich te Culemborg vestigen, verhoudingsgewijs vrij groot.

SAMENVATTING

De Oud-Katholieken en de Evangelisch-Luthersen groeiden tot 1900 (hoewel reeds minder dan de gehele stad) en liepen daarna iets terug. De Israëlieten hadden hun hoogtepunt in 1870 en waren reeds voor 1940 sterk gedaald. Van de Gereformeerde groepen is de Gereformeerde Kerk aan de Ridderstraat het snelst gegroeid (ontstaan 1887) doch tussen 1920 en 1930 was er een zo grote teruggang dat het herstel na 1930 toch nog niet het oude peil bereikte (meegerekend de Gereformeerde Kerk aan de Jodenkerkstraat). De Hervormde gemeente groeide na 1870 sneller dan de stad, stond na 1910 stil, liep terug tussen 1920 en 1930 en herstelde zich daarna gedeeltelijk (vestigingen van buiten?). De groep buitenkerkelijken groeide snel na 1910 (N.H. toevloed), nog sneller na 1920 (N.H. toevloed en misschien Geref.?) en geleidelijk na 1930 (R.K. toevloed). De Rooms-Katholieken verloren hun meerderheid na 1860 (seminarie meegerekend: 1880), groeiden regelmatig, hoewel iets minder dan de stad en verloren vooral na 1930 een gedeelte aan de buitenkerkelijken.
Indien men de Rooms-Katholieken en Oud-Katholieken samen telt als zijnde beide afkomstig uit de groep die nà de Hervorming niet Protestants-Calvinistisch was, dan had deze "Katholieke" groep de meerderheid tot 1930 toe. Op grond van een en ander mag men veilig aannemen dat deze Katholieke meerderheid steeds ongeveer 55% der bevolking bedroeg. Het is hier niet de plaats om aan te wijzen hoe de verschillende groepen hun afval kunnen tegengaan en hun groei bevorderen. Wie de Culemborgse verhoudingen kent, neigt tot de mening dat het aanvankelijk niet eens zozeer de sociale toestanden, noch het ontbreken van voldoende pastorale verzorging, maar vooral de gemengde huwelijken zijn geweest die de

verschuivingen van de laatste veertig jaar hebben veroorzaakt. Ieder kan uit het bovenstaande voor de eigen groep conclusies trekken. In ieder geval kan de legende dat Culemborg nooit in meerderheid na de Hervorming Rooms-Katholiek zou zijn geweest, verdwijnen.

♦♦♦♦

DE RAADPLAAT GERADEN (?)

In het vorige nummer van de 'Voetnoten' namen wij een door de schilder Willem Koekoek gemaakt stadsgezicht van Culemborg op. Onduidelijk was echter waar de schilder zijn schildersezel had neergezet, kortom: welke straat was afgebeeld.

Op deze 'raadplaat' kregen wij via de bestuursleden Cees Heij en Otto de Jong een viertal reacties binnen.
De heer J. Brenkman opperde de gedachte dat het hier ging om een doorkijkje in de Kleine Kerkstraat richting de Markt.
De reacties van notaris H.G. Verhoeks en de heren Nico Levenland en Bep van Gasteren, beiden uit de Zandstraat, wijzen ons echter in de richting van de Jodenkerkstraat.

Mocht het laatste juist zijn, dan moet de Jodenkerkstraat er in de vorige eeuw heel wat aardiger hebben uitgezien. Veel van de oude panden zijn nadien door nieuwbouw vervangen. Overigens doet men er goed aan te bedenken een schilder als Koekoek niet strikt realistisch schilderden. Hij schilderde met fantasie. Bedacht er wat bij, wanneer dat het geheel mooier maakte. Hebben de drie heren het met hun gedachte bij het juiste eind, dan nog hoeft het schilderij dus geen waarheidsgetrouwe afbeelding van de Jodenkerkstraat te zijn.

juwelier~
hofleverancier
STOL
Markt 35~37. Culemborg. Tel. 03450~13573

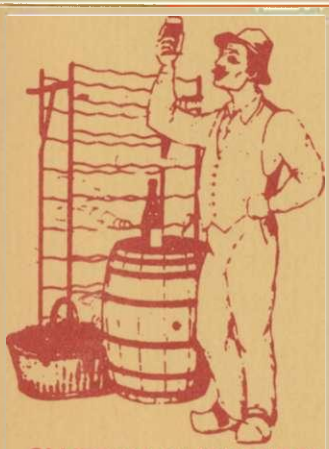

SLIJTERIJ-WIJNHANDEL
ad hogerdijk
LEVERANCIER VAN GEZELLIGHEID
Culemborg Chopinplein 7
Telefoon 03450 - 14374

de Kampioen
Voor al uw verlichting
Klassiek of modern
De Kampioen
Tollenstraat 21 - Culemborg
Ook voor onderdelen

GENOOTSCHAP A.W.K. VOET VAN OUDHEUSDEN
CULEM BORG